

Lada Badurina

Vremenski odnosi na razini složene rečenice i teksta

I. O vremenu - uvodno

Odnos prema vremenu – uz onaj prema prostoru – bitno određuje čovjekovo poimanje svijeta. Očituje se u ljudskoj sposobnosti razlikovanja događaja koji se zbivaju u situaciji u kojoj se govori (tj. u sadašnjosti) od onih koji su se događali prije toga trenutka (tj. u prošlosti) ili pak od onih koji se tek imaju dogoditi (odnosno za koje se očekuje da će se dogoditi u budućnosti). To *iskustvo vremena* iskazuje se u svakom govornom činu, pa je ono – zbog svoje obvezatnosti – u jeziku i gramatikalizirano (usp. Piper 2005: 75) – sadržano je u *gramatičkoj kategoriji vremena*. Naime upravo se zahvaljujući gramatičkoj i/ili predikatnoj kategoriji vremena uspostavljaju vremenski (temporalni) odnosi u rečenici: to mogu biti odnosi između događaja označena rečenicom i samog govornog čina (tzv. *indikativno izražavanje vremena*), ali i odnosi između vremena u kojemu se zbiva ono o čemu je riječ u rečenici i vremena o kojemu se govori, i to neovisno o vremenu govorenja (tzv. *konjunktivno ili vezano izražavanje vremena*) (usp. Silić-Pranjković 2005: 287).¹

S gramatičkom je kategorijom vremena tijesno povezana *semantička kategorija temporalnosti*.² Pritom ćemo pod semantičkom kategorijom podrazumijevati značenje vrlo visoka stupnja općenitosti, koje može biti raznovrsno po obliku, a u izrazu nije ograničeno samo na jednu sintaktičku, morfološku, leksičko-gramatičku ili tvorbenu kategoriju (usp. Piper 2005: 576). No o čemu je zapravo riječ?

Tradicionalno, proučavanje jezika počiva na uvažavanju *forme* i *sadržaja* (odnosno *plana izraza* i *plana sadržaja*) određenog tipa jezičnih jedi-

1 Prvo će, *indikativno vrijeme* biti ostvareno u jednostavnim rečenicama (npr. *Čitam, Čitala sam, Čitat ću*). Drugo će, *konjunktivno vrijeme* biti zastupljeno u (zavisno)složenim rečenicama, pa će i različiti tipovi odnosa – simultanost, sukcesivnost, anteriornost, posteriornost itd. – biti predmet naših daljnjih razmatranja. Posebno će se zanimljivim – i nadasve složenim – pokazati iskazivanje vremenskih odnosa u tekstu (i/ili u komunikaciji).

2 U svrhu jasnijeg – i terminološkog – distingviranja gramatičkih i (pojmovno širih) semantičkih kategorija slijedimo konvenciju da se za nazive semantičkih kategorija rabe internacionalizmi; stoga *semantička kategorija temporalnosti* naspram *gramatičkoj kategoriji vremena* (usp. Piper 2005: 579).

nica. U tom smislu i obuhvatni sintaktički opisi – dakle oni koji pretendiraju na cjelovit prikaz sintaktičkoga sustava određenog jezika i, svakako, načina njegova funkcioniranja – trebaju uključivati analizu gramatičkih oblika, podjednako kao i istraživanje značenja i funkcija tih oblika. Pritom je važno napomenuti – a to će na vidjelo dolaziti i u ovom pokušaju opisa načina iskazivanja vremenskih odnosa u složenoj rečenici i tekstu – da ne postoji apsolutna podudarnost između gramatičkih i semantičkih kategorija. Jednostavno, moglo bi se reći da gramatičke kategorije imaju svoja značenja, ali da se ta značenja mogu iskazivati i na druge načine. Tako sagledano, za semantičke ćemo kategorije – pa tako i za semantičku kategoriju temporalnosti – moći utvrditi da su *šire* od odgovarajućih gramatičkih kategorija.³

Slijedom navedenoga govorit ćemo o gramatičkom središtu semantičke kategorije (onda kada se primjerice temporalnost izražava gramatičkom kategorijom vremena) i o njezinim periferijama (kada su vremenski odnosi iskazani na koji drugi način).⁴ Ili, drugim riječima, priklanjajući se *teoriji prototipa*, ustanovit ćemo da postoje »bolji« i »lošiji«, odnosno jezgri (upravo *prototipni*) i rubni načini uspostavljanja vremenskih odnosa u (složenoj) rečenici i tekstu.⁵ Tako ćemo prototipnim jezičnim sredstvom za izricanje vremenskih odnosa na razini složene rečenice smatrati vremensku (zavisnosloženu) rečenicu (npr. *Dok sjedim, razmišljam* ili *Prije nego što kažeš, razmisli*). Međutim našoj pozornosti ne bi smjeli promaknuti ni oni primjeri u kojima temporalnost nije na taj način eksplicirana, što nipošto ne znači da ne postoje elementi po kojima zaključujemo je li riječ o simultanim ili pak o sukcesivnim glagolskim radnjama (npr. *Sjedim i razmišljam* ili *Ispici pa reci*). Pitanje koje ćemo si tom prilikom morati postaviti jest koja su to pomoćna semantička i/ili pragmatička sredstva što pomažu pri vremenskoj lokalizaciji iskazanih radnji.

3 Napokon, o nepodudarnosti između semantičkih i gramatičkih kategorija svjedoči i činjenica da naspram nekim semantičkim kategorijama ne dolaze istovrsne gramatičke kategorije: npr. ne postoji gramatikaliziran način izražavanja prostornih odnosa, dok je semantička kategorija spacijalnosti nesumnjivo jedna od temeljnih semantičkih kategorija.

4 I ne samo to! Moći će se, štoviše, ustanoviti i svojevrсна gradacija gramatikaliziranih sredstava: izrazitije gramatikalizirani oblici semantičke kategorije predstavljaju njezino gramatičko središte (npr. vremenska rečenica kojom se uspostavljaju vremenski odnosi između dviju radnji; *Dok ne svane, piše*), a slabije gramatikalizirani oblici izražavanja određenog kategorijalnog značenja nalaze se na njezinoj gramatičkoj periferiji (npr. leksička sredstva izražavanja temporalnih značenja; *Noću piše, danju spava*) (usp. Piper 2005: 582). S druge pak strane vremenski se odnosi u složenoj rečenici mogu uspostavljati i onda kada ne postoje gramatikalizirana sredstva kojima se oni uobičajeno izriču (npr. *Uči i polaže ispite*) – o čemu više u nastavku.

5 Teorija prototipa – zasnovana na semantičkom i/ili kognitivnolingvističkom konceptu prototipa – zastupa stajalište da ni jedna kategorizacija ne počiva na *ili-ili* odnosu, nego se zrakasto širi od središta s »čistim« (upravo najboljim) primjercima, tj. *prototipima* prema rubnim zonama u kojima se nalaze »lošiji« primjerci dane kategorije.

II. Vrijeme u rečenici

Prikaz vremenskih odnosa na razini složene rečenice započet ćemo osvr-
tom na prototipni način njihova iskazivanja – *vremenske zavisnosložene*
rečenice. Odabir polazišne točke – *gramatičkog središta* semantičke ka-
tegorije – dodatno je osnažen činjenicom da su od svih načina iskaziva-
nja vremenskih odnosa u složenoj rečenici vremenske rečenice ponajbolje
opisane.⁶ No istodobno – upravo zbog dobre zastupljenosti u gramatičkim
priručnicima i relevantnoj literaturi – problematiku ćemo vremenskih re-
čenica ovdje nastojati prikazati sažeto i pregledno (što znači i ne načinjući
pojedina specifična pitanja), a sve to kako bismo dovoljno *vremena* (ili *pro-*
stora) ostavili najavljenim neprototipnim načinima iskazivanja vremen-
skih odnosa (koji su, općenito uzevši, slabije istraženi).

Eksplícitno iskazivanje vremena: vremenske rečenice

Kada je o složenim rečenicama s vremenskim značenjem riječ, radnja se
jedne surečenice (klauze) – konkretno, osnovne – *vezuje* uz vrijeme u ko-
jemu se zbiva radnja druge surečenice (klauze) – one zavisne. Stoga se
taj tip odnosa među dvjema radnjama i naziva *vezanim* ili *konjunktivnim*.⁷

I upravo s obzirom na temporalnu lokalizaciju dviju radnji u sklo-
pu složene rečenice moguća je daljnja klasifikacija vremenskih rečeni-
ca. Naime zavisna surečenica može označavati vrijeme koje je podudarno
s vremenom osnovne surečenice – i tada se govori o *simultanosti* ili *isto-*
dobnosti – ili vrijeme koje nije podudarno s vremenom osnovne sureče-
nice – tada je riječ o *sukcesivnosti* ili *neistodobnosti*. I dalje: ako su dvije
radnje neistodobne, zavisna surečenica može označavati bilo vrijeme ko-
je prethodi vremenu osnovne surečenice (*anteriornost* ili *prethodnost*) bi-
lo vrijeme koje slijedi nakon vremena osnovne surečenice (*posteriornost*
ili *poslijevremenost*).

Istodobnost (simultanost) dviju radnji potvrđuju rečenice poput ovih:⁸

⁶ Osim gramatičkih opisa (usp. npr. Katičić 1986: 220–245; Barić i sur. 1995: 486–494; Raguž 1997: 405–408; Silić-Pranjković 2005: 336–339) problematikom se vremen-
skih rečenica bavi jedna monografija (Antonić 2001) i više studija (npr. Kovačević
2011a, 2011b). Iako su u literaturi zastupljeni (dijelom) različiti pristupi – od trans-
formacijskoga do, nazovimo ga tako, funkcionalno-semantičkoga – mi se ovdje pri-
klanjamo funkcionalnim i/ili semantičkim (pa i pragmatičkim) kriterijima u prepo-
znavanju temporalnosti u složenim rečenicama.

⁷ Evidentno je to već u određenju tog tipa zavisnih rečenica: »Vremenskim ili tempo-
ralnim rečenicama nazivaju se one priložne rečenice kod kojih se zavisna surečeni-
ca odnosi prema osnovnoj kao priložna oznaka vremena prema predikatu, što znači
da **zavisna surečenica određuje vrijeme odvijanja procesa označena predikatom u**
osnovnoj surečenici« (Silić-Pranjković 2005: 336; istakla L. B.).

⁸ Redoslijed sastavnica (surečenica) u zavisnosloženoj rečenici načelno je slobodan,
što znači da istu (ili približno istu) semantičku vrijednost imaju i rečenice *Sluša*
glazbu dok čita, Intenzivno je razmišljao dok je govorio, Grad je pust kad pada kiša,
Pala mi je na pamet sjajna zamisao dok sam ispijao svoju prvu jutarnju kavu, Obično

- (R 1) **Dok** čita, sluša glazbu.
 (R 2) **Dok** joj je to govorio, intenzivno je razmišljao.
 (R 3) **Kad** pada kiša, grad je pust.
 (R 4) **Dok** sam ispijala svoju prvu jutarnju kavu, pala mi je na pamet sjajna zamisao.
 (R 5) **Dok** gledam svoje omiljene filmove, obično me nešto prekine.
 (R 6) **Kad** budem u Hrvatskoj, javit ću ti se.

Ipak, valja primijetiti da su u navedenim primjerima ostvarena dva tipa *istovremenosti* (*simultanosti*): *potpuna* (primjeri R 1–3) i *djelomična* (R 4–6). Na semantičkome planu možemo reći da se kod potpune istovremenosti dvije radnje u svojim vremenskim protežnostima u cijelosti preklapaju, dok je kod djelomične istovremenosti radnja zavisne surečenice u jednom trenutku prekinuta radnjom osnovne surečenice, što znači da se vrijeme u kojem se događa radnja osnovne surečenice samo dijelom podudara s vremenom zbivanja zavisne surečenice. Na planu izraza pak ustanovit ćemo da u rečenicama sa značenjem potpune istodobnosti obično dolazi veznik *dok* (alternativno veznik *kad*) te da u službi predikata i osnovne i zavisne surečenice dolaze glagoli nesvršenoga (imperfektivnog) vida (*Dok čita, sluša glazbu*); kod djelomične istodobnosti također dolazi veznik *dok* (alternativno veznik *kad*), u osnovnoj surečenici obično dolazi glagol svršenoga (perfektivnog) vida, a u zavisnoj glagol nesvršenog vida (*Dok je čitao, zazvonio je telefon*).⁹

Neistodobnost (sukcesivnost) dviju radnji, kao što je već rečeno, također može biti dvojaka. Naime ako radnja zavisne surečenice prethodi radnji osnovne surečenice (kao u primjerima R 7–15), govori se o *prethodnosti*, *prijevremenosti* ili *anteriornosti*; ako se pak radnja označena zavisnom surečenicom odvija poslije radnje označene osnovnom surečenicom (kao u primjerima R 16–19), govori se o *poslijevremenosti* ili *posteriornosti* (anteriornost ili posteriornost utvrđuju se dakle s gledišta zavisne surečenice):

- (R 7) **Kad** bolje razmislim, njegovo je obrazloženje prihvatljivo.
 (R 8) **Pošto** se naspavao, bio je dobre volje.¹⁰

me nešto prekine dok gledam svoje omiljene filmove, Javit ću ti se kad budem u Hrvatskoj. Uobičajen (*Sluša glazbu dok čita*) ili inverzan (*Dok čita, sluša glazbu*) poredak sastavnica u svakoj će razgovornoj situaciji biti uvjetovan jezičnim i izvanjezičnim kontekstom, naime surečeničnim okruženjem, rečeničnim/iskaznim naglaskom, govornikovim namjerama i sl.

9 Usp. Pranjković 2003: 252–253; Silić–Pranjković 2005: 336. U Raguževoj se gramatici na taj način ne nijansira značenje vremenskih rečenica kojim se označuju istovremene radnje, ali se navodi i jedan i drugi tip vremenskih rečenica s istodobnim radnjama (Raguževa je podjela provedena s obzirom na veznike, a vremenski su veznici za istovremene radnje *kada* i *dok*); usp. Raguž 1997: 405–406; slično i Mrázović–Vukadinović 1990: 520–525.

10 Po svoj prilici nije slučajno to što se u razgovornom i/ili manje biranom stilu (registru) veznik *pošto* rabi u uzročnome značenju: prethodna radnja (radnja zavisne surečenice) nerijetko je uzrok kasnijoj radnji (radnji osnovne surečenice). Normativni priručnici i jezični savjetnici ne preporučuju takvu uporabu veznika *pošto* (u

- (R 9) **Čim** svane, krećemo na put.
 (R 10) **Dok** je nazvao, znao sam što nam se sprema.
 (R 11) **Nakon što** pročitate propisanu literaturu, možete pristupiti is-
 pitu.
 (R 12) **Istom što** su se počeli igrati, već su se posvađali.
 (R 13) **Samo što** sam na nesreću pomislila, ona se i dogodila.
 (R 14) **Tek što** sam započela gledati film, zazvonio je telefon.
 (R 15) **Kako** je zašlo sunce, počeli su gristi komarci.
 (R 16) **Prije nego** dođeš, nazovi!
 (R 17) **Prije nego što** prijavite ispit, pročitatje propisanu literaturu.
 (R 18) Razmisli **prije negoli** mu to priopćiš!
 (R 19) Bavila se tom problematikom i **prije no što** je poslala ministrica.

I dok se na semantičkome planu takvih zavisnosloženih rečenica uočava neistodobnost (sukcesivnost) dviju radnji, na planu se izraza uobičajeno izdvajaju karakteristični veznici: anteriornost (prijevremenost) izriče se neproizvedenim i proizvedenim veznicima *kad, dok, čim, pošto, nakon što, tek što, istom što, samo što*;¹¹ posteriornost (poslijevremenost) izražava se proizvedenim veznicima *prije nego, prije negoli, prije nego što* (usp. Raguž 1997: 406–407; Pranjković 2003: 253; Silić-Pranjković 2005: 336–337).¹² I u anteriornim i u posteriornim vremenskim (zavisnim) surečenicama pritom uobičajeno dolazi glagol svršenoga vida, dok se u osnovnim surečenicama mogu javljati glagoli bilo svršenoga bilo nesvršenoga vida.¹³ Ne ulazeći ovdje detaljnije u problematiku predstav-

uzročnome značenju treba npr. *Budući da se naspavao, bio je dobre volje*); usp. Raguž 1997: 407. U našem primjeru veznik se *pošto* dakako rabi u svome primarnom, vremenskom značenju, pa se rečenica može parafrazirati ovako: *Nakon što se naspavao, bio je dobre volje*.

- 11 Vrijedna je ovdje naše pozornosti i napomena o specifičnosti vremenskoga značenja koje se iskazuje vezničkim sredstvima *dok, čim, tek što, istom što, samo što* i *kako*: njima se izražava »posebna vrsta prethodnosti, koja je inače bliska značenju aorista (...) u vremenskim rečenicama s tim veznim sredstvima radnja zavisne surečenice neposredno prethodi radnji osnovne (kao što se aoristom označuje prošlost koja neposredno prethodi sadašnjosti)«. Po tome se zavisne rečenice s tim vezničkim sredstvima razlikuju od onih s veznicima (neproizvedenim i proizvedenim) *kad, pošto* i *nakon što* (usp. Silić-Pranjković 2005: 337).
- 12 Popisi se veznika – kao najvidljivijeg elementa vremenskih rečenica – u različitim izvorima mogu dijelom razlikovati. Na to upozorava i Miloš Kovačević koji na popis veznika posteriornih zavisnih rečenica uz *prije nego/no (što)* dopisuje i veznike *kad(a)* i *dok* (usp. Kovačević 2011b: 129). Usp. *Kad sam ja došla, oni su već bili otišli* ili *Dok su njih dvoje stigli, ostali su se već razišli* (primjeri iz Mrazović-Vukadinović 1990: 524–525).
- 13 Miloš Kovačević međutim napominje da ono što je uobičajeno ne mora biti i jedino moguće te ističe da su u vremenskim zavisnosloženim rečenicama ostvarive sve četiri kombinacije glagolskoga vida predikatâ zavisne i osnovne surečenice (usp. Kovačević 2011b: 130–131). Navodimo samo jedan primjer s predikatom nesvršenoga vida u zavisnoj (posteriornoj) vremenskoj rečenici: *Prije no što se bavio komponiranjem, svirao je u orkestru*. V. i Antonić 2001: 128–129. Antonić glagolski vid dovodi u izravnu vezu s vezničkim sredstvima te tvrdi i to da semantički nespecificirani

ljenih (semantičkih/funkcionalnih) klasifikacija vremenskih rečenica, želimo ipak upozoriti na to da se nekritičko oslanjanje isključivo na formalne (gramatičke) kriterije, poglavito na vezna sredstva u zavisnim vremenskim rečenicama, može pokazati nedostatnim i nepouzdanim.¹⁴ utoliko odabir veznih sredstava – u gramatičkim opisima najčešće rabljena (ili barem primarnog) kriterija za prepoznavanje vremenskih rečenica, pa onda i njihovih supkategorija – svakako valja dopunjavati drugim podacima, kao što su svršenost (perfektivnost) / nesvršenost (imperfektivnost) predikata u dvjema surečenicama, lični glagolski oblici u jednom ili obama predikatima (npr. perfekt/aorist ili pluskvamperfekt),¹⁵ istinosni modalitet korelativnih surečenica (npr. zanijekani predikat), leksički signali tipa kronoloških odnosa (usp. Kovačević 2011b: 153), a sve to, dakako, može biti dodatno osnaženo uvažavanjem semantičke i/ili pragmatičke vrijednosti rečenice/iskaza.

Spomenimo napokon da se vremenski odnosi mogu uspostaviti i tzv. participnim konstrukcijama (usp. Mrazović–Vukadinović 1990: 525) – simultanost (istodobnost) dviju radnji iskazuje se glagolskim prilogom sadašnjim:

(R 20) **Ispijajući** svoju prvu jutarnju kavu, došla sam do sjajne zamisli. a anteriornost (prijevremenost) glagolskim prilogom prošlim:

(R 21) **Naspavavši se**, bio je dobre volje.

Iako u takvim slučajevima ne može biti riječi o vremenskim rečenicama u užemu smislu, već prije o svojevrsnim komprimiranim strukturama, one se ipak javljaju u ulozi zavisnih surečenica, štoviše s istim, vremenskim značenjem (*Dok sam ispijala svoju prvu jutarnju kavu...*, odnosno *Po što se naspavao...*).

Opisom vremenskih zavisnosloženih rečenica kojima se izriče simultanost (istovremenost) i sukcesivnost (neistodobnost) dviju radnji još uvijek nismo iscrpili sve tipove vremenskih odnosa koji se mogu uspostavljati između dviju glagolskih radnji (radnje zavisne/vremenske i radnje osnovne surečenice). Razmotrit ćemo i tzv. terminativne (granične) vremenske rečenice.

veznik *kad(a)* dopušta sve vidske kombinacije, dok semantički specificirani veznici (a to su svi ostali) zahtijevaju određene vidske kombinacije (usp. Antonić 2001: 53).

14 Na moguće poteškoće u vezi s određivanjem anteriornosti i posteriornosti upozorava Miloš Kovačević (usp. Kovačević 2011b). Tako čak i u vremenskim rečenicama s veznim sredstvom *prototipnoga* značenja posteriornosti – *prije nego što* (ili, Kovačevićevim riječima, sa semantički specificiranim, markiranim veznikom; str. 129) – vremenski odnosi između dviju radnji ne moraju biti dokraja predvidljivi. Uzimajući primjer rečenice *Nikad one nisu zaspale pre nego on dođe* (Laza Lazarević; prema Antonić 2001: 127), u kojoj radnja zavisne surečenice (njegovo dolaženje) nedvojbeno prethodi radnji osnovne surečenice (njihovu zaspivanju), zaključuje da negacija u glavnoj surečenici obrće kronološki odnos sadržaja dviju surečenica, pa zavisna surečenica u takvim okolnostima dobiva značenje anteriornosti (str. 135).

15 Parafraziram jedan od Kovačevićevih primjera: *Kad se probudio, sunce već bijaše zašlo*, tj. *Prije no što se probudio, sunce je zašlo* (posteriornost).

Jednostavno rečeno, osim simultanosti i sukcesivnosti vremenskim se rečenicama može označivati granica kakva vremenskog tijeka, naime njegov početak ili svršetak (usp. Pranjković 2003: 253–254; Silić–Pranjko-
vić 2005: 337–339). No i u takvim se rečenicama mogu uspostavljati različiti tipovi odnosa između radnji dviju surečenica (npr. radnja se zavisne surečenice počinje odvijati istodobno s radnjom osnovne, dvije radnje traju jednako dugo i istodobno završavaju, radnja se zavisne surečenice počinje odvijati kad je radnja osnovne već u tijeku ili pak kad radnja osnovne završi itd.), što ćemo nastojati pokazati na nekim primjerima.

Među terminativnim (graničnim) vremenskim rečenicama najbrojnije su one koje nose obavijest o tome da se radnja vremenske surečenice počinje odvijati istodobno s radnjom osnovne, npr.:

(R 22) **Otkako** živi s njom, ne upada više u probleme.

(R 23) U toj je tvrtki zaposlena **otkako** je diplomirala.

(R 24) Već je prošlo osam godina **kako** nije bio u Dubrovniku.

(R 25) Ima već pet godina **da** studira.

Značajka je tog tipa terminativnih rečenica da im je radnja vezana uz prošlost, pa se i radnja osnovne surečenice odvija u prošlosti (i to neovisno o glagolskom vremenu kojim se izriče), odnosno – preciznije – ona se počela odvijati u prošlosti (od onoga trenutka koji je određen zavisnom surečenicom, npr. *otkako živi s njom* ili *otprije pet godine*) i traje najduže do neke točke u sadašnjosti (utoliko nisu ovjerene/moguće rečenice tipa **Otkako živi s njom, neće upadati u probleme* ili **Ima već pet godina da će studirati*).

Drugi tip takvih rečenica predstavljaju one u kojima se radnje dviju surečenica vezuju uz kraj nekog vremenskog odsječka, naime radnja zavisne surečenice može trajati isto toliko koliko traje radnja osnovne (primjeri R 26–28) ili se pak radnja jedne od surečenica (osnovne ili zavisne) vezuje uz početak/kraj odvijanja radnje iskazane drugom surečenicom (primjeri R 29 i 30):¹⁶

(R 26) **Dok** ima sunca, kupam se!

¹⁶ Rečenice tog tipa s veznicima *dok* i *dokle* često se habitualiziraju, tj. dobivaju česticu *god*, »kojom se ističe da radnja zavisne surečenice traje do iste one vremenske granice do koje i radnja osnovne (...) ili da se radnja zavisne počinje odvijati tek onda kad se završi radnja osnovne surečenice« (usp. Pranjković 2003: 254; Silić–Pranjko-
vić 2005: 338–339), npr. *Dok god ima sunca, kupam se, Odmarat ću se dok god mi besposličarenje ne dosadi, Čitala je dok god on nije nazvao* i sl.

Habitualne (ili habitualizirane) rečenice (prema lat. *habitualis*: uobičajen, stalan, neprekidan) one su zavisnosložene rečenice »kojima se označuje da se radnja glavne surečenice događa bez obzira na (bilo kakve) okolnosti o kojima je riječ u zavisnoj surečenici« (usp. Pranjković 2001a: 63).

Čini se međutim da u primjerima poput navedenih može biti riječi i o posebnome tipu isticanja (te da se *god* može interpretirati i kao pojačajna čestica – intenzifikator, uostalom poput čestice *sve* u primjerima tipa *Sve dok ima sunca, kupat ću se, Odmarat ću se sve dok mi besposličarenje ne dosadi* ili *Čitala je sve dok on nije nazvao*). U najmanju ruku može se konstatirati da se radi o bliskim značenjima, koja se gdjekad mogu i preklapati.

- (R 27) Odmarat ću se **dok** mi besposličarenje ne dosadi.
 (R 28) Učit ću **dokle** god sve ne naučim!
 (R 29) Čitala je **dok** on nije nazvao.
 (R 30) Ispit imam u petak, **dokad** moram pročitati svu literaturu.

* * *

Koliko god letimičan bio, ovaj pregled vremenskih (temporalnih) rečenica u hrvatskome jeziku trebao bi nas učvrstiti u uvjerenju da je riječ o složenu gramatičkome sustavu kojim se izriču mnogovrsni tipovi vremenskih odnosa – što je, očito, još jedna potvrda važnosti vremena u čovjekovu poimanju svijeta. No kao što smo uvodno najavili, semantička se kategorija temporalnosti u jeziku ostvaruje i na druge načine, ne nužno gramatičkom kategorijom vremena (u slučaju složenih rečenica – vremenskim/temporalnim rečenicama). Stoga će naš novi izazov biti pokušati ustanoviti kako se uspostavljaju vremenski odnosi u složenim rečenicama u kojima nema eksplicitnih znakova koji bi mogli upućivati na simultanost ili pak sukcesivnost dviju glagolskih radnji.¹⁷

Implicitno iskazivanje vremena: vrijeme u nevremenskim rečenicama

Pozabavit ćemo se dakle vremenom u složenim rečenicama, i to onima koordiniranim (nezavisnosloženima). Temeljno pitanje koje si pritom postavljamo jest postoje li – i koji su – jezični (ili kakvi drugi?) signali koji omogućuju pouzdanu vremensku lokalizaciju surečenica u koordiniranim strukturama. Konkretnije, pozabavit ćemo se složenim rečenicama tipa *Sjedi i čita* i *Ulazi i pozdravlja* (ili *Ušao je i pozdravio*) – naime onima u kojima nema dodatnih leksičkih sredstava koja bi nedvosmisleno upućivala na vremenske odnose između njima iskazanih glagolskih radnji (u tom smislu neće nas zanimati rečenice poput *Prvo je ušao, potom je pozdravio*).

Uzimanje u obzir glagolskoga vida predikata surečenica u koordiniranim strukturama čini se sasvim razumnim rješenjem (uostalom, pokazali smo relevantnost glagolskog vida i u subordiniranim strukturama, konkretno u zavisnosloženim vremenskim rečenicama). Za početak pristajemo uz konstataciju da se u strukturama s nesvršenim (imperfektivnim) radnjama *u najvećem broju slučajeva* radi o simultanosti (istovremenosti), a u strukturama sa svršenim (perfektivnim) radnjama *redovito* o sukcesivnosti (neistodobnosti), bilo posteriornosti (poslijevremenosti) bi-

¹⁷ Budući da se i nadalje bavimo razinom složene (iz konteksta isključene) rečenice, riječ je o konjunktivnom ili vezanom vremenu. Tek će se širenjem perspektive – uključivanjem takve rečenice u tekst i/ili komunikacijsku situaciju – moći govoriti i o drugim tipovima vremenskih odnosa – o, nazovimo ih zasad tako, *vremenu događaja*, *vremenu teksta* te o *vremenu komunikacije* (potonje bi odgovaralo indikativnom vremenu kako smo ga uvodno definirali). O tome više u nastavku. Svakako, time će se vremenski odnosi pokazati još kompleksnijima.

lo anteriornosti (prethodnosti) (usp. Pranjković 1987: 71–72). I doista, u *čistim* će se primjerima takva diferencijacija po vidu pokazati održivom:

(R 31) Sjedi i razmišlja.¹⁸

(R 32) Ustao je, zalupio vratima i izišao.

No je li uvijek baš tako ili, drugim riječima, *došlo je vrijeme* da propitamo čemu suzdržanost (tj. ono u *najvećem broju slučajeva*) kad su u pitanju strukture s nesvršenim radnjama. Primjeri koje u nastavku navodimo – što se gramatičke strukture tiče – podudarni su s primjerom (R 31). Riječ je o sastavnim rečenicama povezanim istim veznikom (najneutralnijim sastavnim veznikom *i*), dok su predikatni glagoli redovito nesvršena vida:

(R 33) Čita i sluša glazbu.

(R 34) Jede i spava.

(R 35) Čita i piše.

(R 36) Pozdravlja i odlazi.

(R 37) Razmišlja i odgovara.

Možemo li bez zadržske tvrditi da se i njima izriče simultanost dviju glagolskih radnji?

Tako što ne možemo nedvosmisleno konstatirati; riječju, na pitanje ne možemo odgovoriti ukratko!

Vjerojatno bi najlakše bilo prihvatiti tvrdnju da se u primjeru (R 33) – *Čita i sluša glazbu* – radi o dvjema radnjama koje se odvijaju u istome vremenu. U tom bi slučaju ta sastavna rečenica bila semantički ekvivalentna rečenici/primjeru (R 1) – *Dok čita, sluša glazbu*, a mogla bi se parafrazirati i ovako: *Čitajući, sluša glazbu* (ili *Čita slušajući glazbu*). No čini se ipak da to nije i jedino moguće tumačenje navedene rečenice.¹⁹ Zamislivo je, recimo, da osoba o kojoj je riječ tijekom dana/tjedna/godine obavlja obje radnje, ali ne istovremeno, kao i to da se spomenute radnje naizmjenice ponavljaju (što može biti i posebno eksplicirano: *Malo čita, malo sluša glazbu – i tako joj prolaze dani odmora*).

Nedoumice takva tipa zacijelo neće izazvati primjer (R 34): životno nas iskustvo uči da je istodobno obavljanje navedenih radnji – *jedenja i spavanja* – nemoguće, upravo fiziološki neizvedivo, i tu rečenicu spremno

¹⁸ Rečenica se može parafrazirati strukturama *Dok sjedi, razmišlja* ili *Sjedeći razmišlja*, što će reći da se radnje dviju surečenica odvijaju istodobno.

Uzged, na konceptu nerazdruživosti dviju radnji koordinirane strukture – *sjeđenja i čitanja* – zasniva se efekt komičnosti u poznatom vicu:

Mujo: Šta radiš, Suljo? Sjediš i razmišljaš?

Suljo: Jok! Samo sjedim!

Neočekivano emancipiranje jedne radnje – *sjeđenja* – ne samo da izaziva efekt začudnosti nego se i uklapa u stereotipe o likovima koji se pojavljuju u vicu (Mujo i Suljo kao tipični Bosanci/muslimani, usporeni i ne odveć radišni). Napokon, pristanje uz takve stereotipe uvjet je funkcioniranja vica.

¹⁹ Budući da u ovom – kao i u idućim primjerima – razmatramo dekontekstualiziranu rečenicu, suočavamo se s njezinom višeznačnošću. U pokušaju razrješavanja ambigvitetnosti, odnosno tumačenja pretpostavljenih/mogućih značenja rečenice ćemo uključivati u (dakako ovdje samo prigodno konstruirane) kontekste.

interpretiramo na jedini mogući način: dvije se radnje odvijaju sukcesivno, u određenim intervalima. (Takav se iskaz može javiti, primjerice, u kontekstu govorenja o sasvim malom djetetu, novorođenčetu – *Samo jede i spava*, tj. ne plače i noću ne budi svoje roditelje, ili pak kao komentar na čiji besposlen i beskoristan životni stil – *Sve dane samo jede i spava – krade Bogu dane*. U objema zamišljenim/konstruiranim situacijama riječ je o radnjama koje se naizmjenice ponavljaju u određenom – dužem ili kraćem – razdoblju.)

I u primjeru (R 35) može se pretpostaviti da se dvije glagolske radnje – *čitanje* i *pisanje* – ne odvijaju simultano, premda čak i to može (uvjetno) doći u obzir (u svakom slučaju takva je interpretacija semantički i/ili pragmatički prihvatljivija i od same pomisli da bi se istovremeno mogle vršiti radnje *jedenja* i *spavanja*).

Primjeri (R 36) i (R 37) mogu se slično tumačiti: riječ je o radnjama koje se odvijaju neposredno jedna za drugom (u tom slučaju rečenice se mogu parafrazirati *Pozdravlja pa odlazi*, *Razmišlja pa odgovara* – gdje se veznikom *pa* izriče odnos posteriornosti),²⁰ ali kao da ipak nije sasvim isključena ni mogućnost njihova simultana odvijanja (*Pozdravljaajući odlazi*, *Odgovara razmišljajući*). U najmanju ruku moglo bi se tumačiti da se dvije radnje odvijaju u toliko bliskim vremenima da ih možemo percipirati kao istovremenost.

Već i ovih nekoliko primjera sastavnih rečenica s predikatima nesvršenoga vida potvrdit će našu pretpostavku da glagolski vid nije u jednoznačnoj vezi spram vremenskih odnosa među radnjama surečenica u sastavu koordiniranih struktura, odnosno da nema apsolutne podudarnosti između imperfektivnih predikata i simultanosti radnji. Doista, što stoji na putu očekivanoj dosljednosti?

Budući da razloge ne nalazimo u gramatičkim činjenicama (istovrsnim rečeničnim strukturama), odgovore tražimo podjednako u semantici glagola (npr. glagola *sjediti* i *razmišljati* naspram glagola *čitati* i *slušati*, a napose *jesti* i *spavati*), kao i u životnom iskustvu, odnosno (jezičnoj) pragmatici (po čemu se npr. radnje *čitanja* i *slušanja* mogu, ali ne moraju odvijati istodobno, dok se radnje *jedenja* i *spavanja* jednostavno ne mogu odvijati u istoj jedinici vremena).

S druge pak strane situacija je, što se vremenskih odnosa tiče, *čišća* ako bilo u jednoj bilo u objema surečenicama koordinirane strukture do-

²⁰ Sastavni veznik *pa* – za razliku od također sastavnoga veznika *i* – dolazi upravo između rečenica s odnosom susljednosti (usp. Silić-Pranjčević 2005: 323), što znači da neće biti moguće rečenice poput **Sjedi pa razmišlja* ili **Sjedi pa čita* (ali hoće rečenice *Sjedni pa razmisli* ili *Sjedni pa pročitaj*, dakle s predikatnim glagolima svršenoga vida). Utoliko i sama činjenica da su ovjerene rečenice *Pozdravlja pa odlazi* te *Razmišlja pa odgovara* svjedoči o drukčijem tipu vremenskih odnosa.

O susljednim (sukcesivnim) radnjama bit će, dakako, riječi i u situacijama u kojima se predikatni glagoli javljaju u imperativnim oblicima svršenih glagola, npr. *Razmisli i odgovori!*

lazi glagol svršenoga vida. U tim se slučajevima redovito radi o sukcesivnim radnjama.²¹

(R 38) Razmisli pa odgovori!

(R 39) Živjela je teško, radila naporno, trud joj se (napokon) isplatio.

(R 40) Živio je u siromaštvu, (a) umro je kao bogat čovjek.

(R 41) Pamti pa vrati!

Iako je u navedenim rečenicama (primjeri R 38–41) vremenska su-sljednost neupitna, moramo upozoriti na to da osim svršenoga glagolskog vida jednog ili dvaju predikata u složenim strukturama može postojati još štogod što pogoduje takvoj, *raznovremenoj* interpretaciji. U primjerima (R 38) i (R 41) to je sastavni veznik *pa*²² (koji, kao što je rečeno, dolazi između surečenica s odnosom susljednosti);²³ u primjeru (R 39) poslijevremenost (posteriornost) istaknuta je i leksički – prilogom *napokon*; u primjeru (R 40) zamjetna je semantička inkompatibilnost glagola *živjeti* i *umrijeti* (uz, dodatno, suprotnost dviju surečenica/radnji istaknutu suprotnim veznikom *a*).²⁴

Napokon, primjer (R 41) – *Pamti pa vrati* – podsjetit će nas na postojanje većeg broja sličnih frazeologiziranih i/ili poslovičnih izraza koji impliciraju vremenske suodnose između koordiniranih sastavnica (surečenica):

(R 42) Ispeci pa reci!

(R 43) Kucajte(,) i otvorit će vam se!

(R 44) Prvo skoči, onda reci hop!

(R 45) Rečeno – učinjeno!

U svim je navedenim složenim rečenicama riječ o neistovremenim radnjama. Posteriornost (poslijevremenost) radnje druge surečenice može biti

²¹ U prilog će toj tvrdnji ići i ovaj primjer: *Popeo se, brao trešnje, pao, umro* (usp. De Beaugrande–Dressler 2010: 85) – u sukcesivnost radnji ne dvojimo usprkos činjenici da nisu svi predikatni glagoli perfektivnoga vida (točnije, tri su perfektivna, a jedan je – *brao trešnje* – imperfektivan).

²² U istim se složenim strukturama može, dakako, ostvariti i veznik *i*: *Razmisli i odgovori, Pamti i vrati*.

²³ Svakako valja pozornost obratiti i na imperativne oblike predikatnih glagola u koordiniranim strukturama (38) i (41). Pritom bi valjalo propitati i suodnos glagolskoga vida i glagolskoga načina: čini se da tvrdnja »ako je u prvome dijelu oblik nesvršenog glagola, dijelovi su u odnosu potpune ili djelomične istovremenosti, a ako je u prvom dijelu oblik svršenog glagola, dijelovi su u odnosu poslijevremenosti« – što je potkrijepljeno primjerom/primjerima *Sjèdi (sjedni) i (pro)čitaj!* – (usp. Pranjković 1987: 79) ne vrijedi bez ostatka. Naprotiv, u primjeru (41) *pamćenje* prethodi *vraćanju*; ipak, budući da je riječ o petrificiranoj strukturi, frazeologiziranom izrazu, sa zaključkom ne bi trebalo brzati: izraz *pamti pa vrati* mogao je zbog svoje efektnosti (i simetričnosti) potisnuti očekivan, »običniji« *zapamti pa vrati*.

Ipak, u prilog tezi o izostanku nužne korelacije između glagolskog vida imperativa i vremenskih odnosa među surečenicama u sastavu nezavisnosložene rečenice dodajemo i ove primjere s imperativima: *Operi ruke i dođi za stol!* / *Peri ruke i dolazi za stol!*; očito u obama slučajevima riječ je o nesimultanosti radnji.

²⁴ Slično i u primjeru *Danas jesi – sutra nisi!* u opoziciji se nalaze leksemi *danas* i *sutra*, a oponiraju i predikatni glagoli *jesi* i zanijekan *nisi*.

posebno istaknuta, npr. veznikom *pa* u primjeru (R 42), tj. *promisli prije no što kažeš* ili leksički, česticama/prilozima *prvo* i *onda*, u primjeru (R 44).

Posebnu pozornost zavređuje i primjer (R 43). Gnomičnost – i inače karakteristična za biblijski stil – u toj je složenoj rečenici istaknuta specifičnim odnosom među sastavnicama: radnja prve surečenice (*kucanje*) ne samo da prethodi drugoj radnji (*otvaranju*) nego je ona ujedno i uvjet njezinu ispunjenju; drugim riječima, radnja druge surečenice posljedica je radnje iskazane prvom. U složenim se rečenicama toga tipa uspostavlja uzročno-posljedični ili uvjetni/pogodbeni odnos, pa su one bliske zavisno-složenim strukturama, npr. *Ako kucate, otvorit će vam se* ili *Budete li kucali, otvorit će vam se* (postavlja se napokon pitanje mogu li se one uopće smatrati – osim u strogo formalnome smislu – nezavisnosloženim, tj. sastavnim rečenicama).²⁵

Primjer (R 45) možemo pak tumačiti kao komprimiranu strukturu koja bi se mogla parafrazirati ovako: *Ono što je (prethodno) rečeno to je (potom) i učinjeno*. I u tom je slučaju dakle riječ o implicitno izraženim vremenskim odnosima. Slično će, uostalom, biti i u izreci *Kud on okom, tud ja skokom!* – čije se značenje 'što on poželi, to ja učinim' u dobroj mjeri zasniva na pretpostavljenim/očekivanim vremenskim relacijama: *prvo* on što poželi, *onda* ja to učinim. Temporalnost se, po svemu sudeći, može iskazivati i zavisnim rečenicama *nevremenskoga* tipa (mjesnim, subjektivnim, objektivnim i sl.).²⁶

* * *

Ne težeći *ovdje* (ili u *ovome trenutku*) konačnome i obuhvatnom zaključku, možemo samo reći sljedeće: kada vrijeme (semantička kategorija temporalnosti) u složenoj rečenici nije eksplicitno iskazano (gramatičkom kategorijom vremena i/ili leksičkim sredstvima za iskazivanje vremena), veća je i važnija uloga *pomoćnih* sredstava kojima se impliciraju za ljudsko poimanje života i svijeta – a potom i za komunikaciju – iznimno važni temporalni odnosi. Ukratko, ako iz razmatranja isključimo značenje glagola (nerijetko i propozicionalni sadržaj iskaza), ali i životno i jezično iskustvo, ne možemo izići na kraj s vremenskom problematikom u rečenicama poput *Sjedi i jede* (simultanost) i *Spava i jede* (sukcesivnost). Koliko god da se to u *ovdje* iz konteksta isključenim, *ogoljenim* primjerima može činiti zahtjevnim zadatkom, prepoznavanje vremenskih relacija u nadasve čestim slučajevima implicitne temporalnosti naša je komunikacijska svakodnevnica.

²⁵ Spomenimo, i veznik se *i* – koji će u takvim slučajevima biti zamjenjiv s veznikom *pa* – rabi s *dodatnim* uzročno-posljedičnim značenjem, a to će biti i pravopisno markirano: ispred sastavnih/»sastavnih« veznika (*i*, *pa* ili *te*) u takvim će se okolnostima pisati zarez (usp. npr. Badurina-Marković-Mičanović 2007: 54). Naravno, takve složene strukture nisu značajka samo biblijskoga stila (usp. npr. i *Učila sam, učila, i napokon položila taj ispit*). Usp. i Pranjkić 1987: 79; Badurina-Palašić 2012: 257-258.

²⁶ O suodnosu vremenskih i prostornih odnosa te o *re*-konceptualizaciji vremena kroz konceptualizaciju prostora bit će posebno riječi u prikazu načina iskazivanja vremenskih odnosa u tekstu.

III. Vrijeme u tekstu

Prije svega: O pojmu teksta (sasvim ukratko)

Ne ulazeći ovdje u razloge zašto je *tekst* razmjerno kasno ušao u krug jezikoslovnih zanimanja,²⁷ želimo – barem u glavnim crtama – naznačiti sadržaj pojma. Naspram (supra)sintaktičkom određenju teksta kao *nadrečeničnog jedinstva* suvremena su lingvistika i teorija teksta ponudile znatno šire (i obuhvatnije) određenje toga kompleksnog pojma. Tekst se naime tumači kao *primjer jezika u uporabi*, odnosno, Hallidayevim riječima, *ljudi kad govore i pišu proizvode tekstove* (usp. Halliday 2004: 3). O tekstu se dakle može (i treba!) promišljati kao o *komunikacijskome događaju* (De Beaugrande–Dressler 2010: 14),²⁸ a ne samo kao o najsloženijoj jezičnoj (gramatičkoj, tj. suprasintaktičkoj) strukturi. Upravo će se takvo određenje teksta – koje svoje uporište nalazi, između ostaloga, i u teorijskim prinosima pragmalingvistike te analize diskursa, odnosno diskursnih studija – pokazati kao dobar *okvir* za razmatranje naše teme: za istraživanje načina na koje se u tekstu, a samim time i u jezičnoj komunikaciji uspostavljaju (i izriču) vremenski odnosi.

Nakon svega: O vremenu, komunikaciji i tekstu...

Naša polazišna teza jest da se čovjekova *uronjenost* u vrijeme, tj. njegova lociranost u vremenu (*sadašnjost* spram *prošlosti* i *budućnosti*) – uz lociranost u prostoru – nužno zrcali u svakom jezičnom ostvaraju. Drugim riječima, smatramo da je temporalnost važno, štoviše i inherentno svojstvo svake komunikacijske situacije i svakoga teksta. Poticaj je to da se istraže – i barem u glavnim crtama naznače – ne samo načini uspostavljanja nego i mehanizmi prepoznavanja vremenskih odnosa u međurečeničnim vezama, i to neovisno o tome postoje li ili ne postoje kakvi jezični signali koji na te odnose nedvosmisleno upućuju.

No ponajprije će trebati reći koju o tipovima vremenskih odnosa u tekstu. Kao što smo već ranije najavljivali, i oni će – kad je u složenoj strukturi teksta riječ, a napose imamo li u vidu tekst kao komunikacijsku činjenicu – morati biti kompleksniji. Evo što pritom imamo na umu!

Dok smo u izoliranim rečenicama mogli govoriti bilo o *indikativnom izražavanju vremena* (npr. *On čita*) bilo o *konjunktivnom* ili *vezanom izražavanju vremena* (npr. *Dok čita, sluša glazbu*), s gledišta cjelovita teksta zacijelo treba uvažiti postojanje različitih – da tako kažemo – *vremenskih*

27 Oni, dakako, leže – najopćenitije rečeno – u naslijeđu strukturalističkog lingvističkog koncepta. Više o tome usp. npr. u Badurina 2011. te u ondje navedenoj literaturi.

28 Potpuna definicija teksta prema ovim autorima glasi: tekst je »komunikacijski događaj koji ispunjava sedam kriterija tekstualnosti«, iz čega slijedi da, »ako se i jedan od tih kriterija smatra neispunjenim, tekst nije komunikativan«. Budući da se ovdje pitanje ne bavimo određenjem teksta ni ustanovljavanjem načina njegova funkcioniranja, dopuštamo si ispuštanje inače vrlo važna dijela u određenju teksta.

planova. M. A. K. Halliday u tom smislu spominje *tri razine stvarnosti* te razlikuje *iskustveno*, *interpersonalno* i *tekstualno vrijeme*. Jednostavno rečeno, iskustveno bi se vrijeme ticalo vremena u kojemu se neka radnja odvija (odnosno u kojemu se odvijala ili u kojemu će se tek odvijati), dakle lociranosti i protežnosti radnje u nekom vremenskom odsječku; interpersonalno se vrijeme tiče sudionika komunikacijskog procesa (govornika i slušatelja), što će reći njihove konkretne govorne djelatnosti; tekstualno se vrijeme odnosi na relativne vremenske odnose u tekstu, tj. vrijeme je to s obzirom na trenutno stanje diskursa (usp. Halliday 2004: 280).²⁹

Pogledajmo to na primjeru:

(T 1) Od 1972. do 1990. godine održano je 19 seminara, trajali su tri tjedna – dva tjedna u Dubrovniku, a program se trećega tjedna nastavljao u Zagrebu. Dvotjedni seminari održavaju se od 1991. godine, kada je održan 20. seminar u Zagrebu. Od 1992. do 1998. godine, od 21. do 27. seminara, seminari su se održavali u Puli. Od 1999. godine domaćin hrvatskoga seminara za strane slaviste ponovno je grad Dubrovnik.

Tekst (T 1) referira na određeno stvarno, *iskustveno* vrijeme. Ono je omeđeno nekim godinama (što je, uostalom, ne samo u ljudskoj jezičnoj praksi nego, još i prije, u čovjekovoj konceptualizaciji vremena i vremenskih odnosa čest način preciznije temporalne lokalizacije): od 1972. do (neimenovana) sadašnjeg trenutka. S druge pak strane postoji i ono *interpersonalno* vrijeme, vrijeme komunikacijskoga događaja u kojemu u neposredan (u situaciji neposredne usmene komunikacije) ili posredan (u slučaju komunikacije s pisanim tekstom, ali i kojim medijem posredovane usmene komunikacije) kontakt dolaze sudionici komunikacijskoga procesa. U kontekstu se tog vremenskog plana, naravno, dodatno uspostavljaju odnosi između vremena *o* kojemu se govori i vremena *u* kojemu se govori (blisko je to *indikativnom* načinu izražavanja vremenskih odnosa na rečeničnoj razini). Naposljetku kada govorimo o *tekstualnom* vremenu, referiramo na vremenske odnose *unutar* teksta (korespondiralo bi ono s *konjunktivnim* ili *vezanim* vremenom na razini složene rečenice): u našem primjeru razabiru se vremenski odsječci koji se sukcesivno nižu – od 1972. do 1990, potom 1991. pa od 1992. do 1998, naposljetku od 1999. godine do danas. U izgradnji tih odnosa mogu pomoći neobvezatna leksička

²⁹ Može se to nadalje dovesti u vezu i s konceptom *temporalne kohezije*, koja pak može biti *eksterna* ili *interna*. U internom tipu konjunktivnih relacija sukcesivnost se ne ostvaruje među događajima o kojima se govori, nego se odnosi na komunikacijski proces (diskurs). Eksterna se temporalnost tiče vremena o kojemu se govori. Uz prvu, internu, navode se temporalna vezna sredstva (npr. *ponajprije*, *potom*, *napokon*, *zaključno*, *nakon svega*, *prvo*, *drugo*, *treće*, *konačno* itd.), a za eksterna se temporalna sredstva ustanovljuje da nisu kohezivna već deiktična (npr. *sada*, *dosad*, *ubuduće* i sl.). Usp. Halliday-Hasan 1976: 261–267. Dakako, kad je riječ o iskazivanju vremenskih odnosa u tekstu, vrijedno je naše pozornosti promišljanje o temporalnim odnosima kao važnom kohezivnom sredstvu.

sredstva poput *prvo/u prvo vrijeme/na početku, potom/zatim, nakon toga, naposljetku/konačno/nakon svega* i sl.

Iako se – kad je o *komunikaciji s tekstom* ili *komunikaciji tekstovima* riječ – različiti vremenski planovi u pravilu kreiraju i razotkrivaju u simultanitetu, ovdje ćemo se nešto podrobnije pozabaviti načinom realizacije vremenskih odnosa u međurečeničnim vezama, dakle tzv. *tekstualnim vremenom*, te posebice procesima koji recipijentima jezične poruke pomažu u njihovu prepoznavanju.

Pristajući – s dobrim razlozima, vjerujemo – uz stajalište da se već nezavisnosložena rečenica može smatrati činjenicom *teksta* (usp. Silić 2006: 191 i d.),³⁰ (pr)ovjerit ćemo polazišnu zamisao da se prepoznati načini uspostavljanja vremenskih odnosa u složenoj rečenici (a u tom će nam kontekstu, opet, naročito poticajna biti *implicitna* temporalnost u koordiniranim rečeničnim strukturama), preslikavaju i na suprasintaktičkoj razini. U tu će nam svrhu poslužiti novi primjeri:³¹

- (T 2) Čitala je svoju omiljenu knjigu. Glazba je tiho svirala.
- (T 3) Prijepodne je provela čitajući omiljenu knjigu. Poslijepodne je bilo rezervirano za slušanje glazbe.
- (T 4) Rođen sam 1980. godine u Dubrovniku. Osnovnu i srednju školu završio sam u Dubrovniku. Studirao sam u Zagrebu i Padovi, a doktorirao na Sveučilištu u Beču. (...) Prvo radno mjesto dobio sam u Dubrovniku. Danas sam zaposlen u jednoj privatnoj tvrtki u Zagrebu.
- (T 5) **1.** U lonac stavite čokoladu i mlijeko. Lagano zagrijavajte dok se čokolada ne rastopi. Stavite u mikser i dodajte vrhnje, kakao, brašno i jaja. Miješajte dok smjesa ne postane glatka i pjenasta, a zatim je prelijte u zdjelu i hladite 30 minuta. **2.** U međuvremenu napravite nadjev. Raspolovite i izdubite šljive. Stavite ih u lonac i dodajte šećer i vodu. Pustite da zavre, zatim smanjite vatru, poklopite i kuhajte na laganoj vatri 10 minuta ili dok šljive ne omekšaju. Umiješajte vino; kuhajte još 30 sekundi, a zatim sklonite s vatre i održavajte toplo. **3.** Pripremite masni papir. Zagrijte tavu, lagano je nauljite i ulijte tijesta koliko je potrebno da prekrije dno pa ga jednolično rasporedite po tavi. Pecite dok se tijesto ne zgusne pa preokrenite palačinku da se ispeče i druga strana. Gotovu palačinku stavite na masni papir. Na isti način ispecite još 9–11 palačinki. **4.** Priredite preljev. Razlomi-

30 Štoviše, Josip Silić tu tvrdnju proteže i na zavisnosloženu rečenicu. Međutim ponajviše zbog strukturne, semantičke i smisaone nesamostalnosti zavisne surečenice u sklopu suboordnirane (zavisnosložene) strukture, ovdje zastupamo stajalište da su isključivo koordinirane strukture (tj. nezavisnosložene rečenice) problem teksta, npr. *Čitam. Slušam glazbu (Čitam i slušam glazbu)*, a ne i *Dok čitam, slušam glazbu*.

31 Tekstom u ovim i svim idućim primjerima (uvjetno) smatramo svaku jezičnu strukturu (odlomak ili manje-više cjelovit zapis) koji se sastoji od više od jedne (jednostavne ili složene) rečenice. *Komunikativnost* (a time i *tekstualnost*) ponuđenih tekstova ovdje se u većoj ili manjoj mjeri samo pretpostavlja.

te čokoladu i u loncu je pomiješajte s vrhnjem. Zagrijavajte na laganoj vatri, miješajući, dok smjesa ne postane glatka. Dodajte vino pa nastavite zagrijavati i miješati još jednu minutu. 5. Palačinke premažite nadjevom od šljiva, na svaku stavite grudu tučenog vrhnja pa ih pažljivo zavijte. Poslužite ih na zasebnim tanjurima, prelivene čokoladom.

U primjerima (T 2) i (T 3) riječ je o dvjema radnjama – čitanju i slušanju glazbe – jedino što je u (T 2) riječ o simultanim radnjama (tekst je utoliko korespondentan s rečenicom (R 33) – *Čita i sluša glazbu*), a u (T 3) iste se radnje odvijaju sukcesivno. Takav vremenski odnos (sukcesivnost/neistovremenost) u (T 3) sugeriran je prije svega leksičkim sredstvima (*prijepodne* i *poslijepodne*) – kao što se to, uostalom, ostvaruje i na razini složene rečenice: *Prijepodne čita, (a) poslijepodne sluša glazbu* ili *Malo čita, malo sluša glazbu*.³²

I u idućim primjerima tekstova – (T 4) i (T 5) – radnje se o kojima se u tekstovima govori zbivaju sukcesivno. Odmah međutim uočavamo da je riječ o različitim tekstnim vrstama – konkretno, o životopisu (biografiji) i o kulinarskom receptu – što će se bitno odraziti ne samo na načine iskazivanja vremenskih odnosa na nadrečeničnoj razini nego, još i više, na dominantne tekstne vremenske planove. Naime sasvim je evidentno da je za tekst životopisa od iznimne važnosti *iskustveno vrijeme*, pa su stoga poželjna i jezična sredstva kojima se radnja locira u neko konkretno vrijeme (u našem primjeru to je oznaka godine – 1980). U kulinarskom receptu pak radnja nije vezana za određeno iskustveno vrijeme (mogla se odvijati bilo kada u prošlosti, a očekuje se, ili predviđa, njezino ponavljanje u bilo kojem, nedefiniranom segmentu budućnosti); u tom su tekstu, naprotiv, od velike važnosti unutartekstni vremenski odnosi, dakle *tekstualno vrijeme*.

O tome koliko je važan redosljed radnji u receptu (T 5) svjedoči i formalna (grafička) organizacija teksta: osnovni su koraci obrojčeni. Pritom se neke radnje mogu dijelom i preklapati, što se obično posebno naznačuje (u našem primjeru leksički: *u međuvremenu*). Premda redosljed rečenica u tekstu vjerno prati redosljed radnji/postupaka u pripremanju jela (nikakva intervencija u tom smislu nije uobičajena i mogla bi izazvati pomutnju, posebice kod manje iskusnih kuhara), i minimalno će kulinarsko iskustvo učiniti neke vremenske odnose zališnima (npr. pripremanje nadjeva pretходи nadijevanju, pripremanje preljeva prelijevanju, a sve to skupa posluživanju). Ipak, metodičnost ćemo i postupnost u organizaciji informacije

³² O implicitnoj koordinaciji i napose o impliciranim vremenskim odnosima usp. Pranj-ković 1993: 174–178. Na tom se mjestu nalazi i veći broj primjera koordiniranih vremenskih struktura (rečenične i nadrečenične razine) te se ustanovljuju korelacije glagolskog vida i tipa vremenskih odnosa koji se u takvim strukturama uspostavljaju (o čemu je ovdje već bilo riječi na razini složene rečenice), ali i važnost koju za vremensku lokalizaciju radnji imaju tzv. *vremenski konektori* i *slični elementi vremenskog značenja*. U nastavku ćemo nešto više pozornosti posvetiti upravo nekim od *sličnih elemenata vremenskog značenja*, pa među njima posebno i vremenskim deiksama.

i/ili teksta prepoznati kao bitnu značajku ovog tipa tekstova (u koju ćemo ubrojiti različite instruktivne tekstove, upute za uporabu i sl.).

No vratit ćemo se još primjeru životopisa (T 4). Susljednost zbivanja obilježje je i tog teksta. Međutim budući da je redosljed zbivanja u čovjekovu životu u većoj mjeri zadan i slijedi faze čovjekova života (ugrubo: rođenje – školovanje – radni vijek – mirovina – smrt), gdje su moguće (uvijek komunikacijskim razlozima uvjetovane) inverzije u iznošenju podataka, primjerice:

(T 4b) Doktorirao sam na Sveučilištu u Beču. Međutim studirao sam u Zagrebu i Padovi.

Zahvaljujući životnim iskustvima i u takvim ćemo slučajevima ispravno zaključivati da studiranje dolazi prije stjecanja doktorata.

Također, neki se životni ciklusi mogu (dijelom) i preklapati. Iz našeg primjera nije sasvim razvidno je li prvo zaposlenje uslijedilo nakon stjecanja doktorata ili je, možda, ipak prethodilo tom događaju. Stoga će nerijetko – posebice kad je to za komunikaciju bitno (npr. u službenim životopisima) – dijelovi teksta biti dodatno vremenski lokalizirani (upućivanje na *iskustveno vrijeme* implicirat će pritom i odnose u *tekstualnom vremenu*):

(T 4c) Studirao sam u Zagrebu i Padovi, a doktorirao **2008. godine** na Sveučilištu u Beču. (...) Prvo radno mjesto dobio sam **2005.** u Dubrovniku.

Rekli bismo napokon i ovo: tip informacije koji se tekstom prenosi utjecat će, između ostaloga, i na tekstne vremenske planove i na načine izražavanja vremenskih odnosa.³³

Važna je uloga koju u izražavanju vremena i uspostavljanju vremenskih odnosa u rečenici i tekstu (i komunikaciji) imaju različita leksička sredstava od kojih su mnoga u većoj ili manjoj mjeri deiktičke naravi – riječ je o tzv. *vremenskim deiksama*.³⁴ Zahvaljujući svojoj primarnoj funkciji upućivanja

³³ Ovdje samo načinjemo temu vremena u različitim tipovima tekstova i/ili u različitim tekstnim vrstama. Smatramo, a to smo i ovim primjerima nastojali dokazati, da pitanje vremena npr. u znanstvenom tekstu (pa onda posebno, primjerice, u tekstovima o povijesti naspram tekstovima o jeziku, teoriji književnosti, matematici, logici i sl.), u administrativnom tekstu, u pravnom (npr. zakonskom) tekstu itd. predstavlja dobar sadržaj za neka buduća istraživanja.

³⁴ Želimo ovdje upozoriti na činjenicu da se u literaturi deikse – pa onda i *vremenske deikse* – dijelom različito definiraju. Dok će se u gramatičkim opisima (ponajprije u suprasintaksi) o deiktičnosti govoriti isključivo u situacijama nedvosmislena upućivanja (npr. deiktičko-supstitutivni konektori poput *onamo, tamo, tada, prema tome* i sl.; usp. Silić-Pranjковиć 2005: 361), u pragmalingvistici se one određuju i šire. Tako će i C. J. Fillmore smatrati da se o deiksama može govoriti u užem i u širem smislu. U užem smislu za izraz će se reći da je deiktičan ako prema lingvističkoj konvenciji njegova interpretacija zahtijeva odnos s identitetom govornika ili onoga kojemu se on obraća (sugovornika), govornikove ili sugovornikove prostorne relacije spram objekata koji ih okružuju, vremenske relacije između vremena o kojemu se govori i u

na *izvanjezični* kontekst, deikse će aktualizirati pragmatički (pragmalingvistički) aspekt ove teme (a time i potrebu uvažavanja različitih tekstnih *vremenskih planova*, pa tako i *iskustveno* i *interpersonalno vrijeme*).

Jednostavno rečeno, deikse (prema grč. *deíknymi*: pokazujem) upućivačke su riječi (i izrazi), tj. one riječi i izrazi čiji se referent nalazi u izvanjezičnoj stvarnosti.³⁵ Deiktički sustavi jezika – predstavljaju stoga važne dodirne točke između govornika i konteksta u kojima se oni nalaze. Riječima C. J. Fillmorea, deiksama lingvisti nazivaju *ona sredstva u gramatici i leksiku kojega jezika pomoću kojih govornik – svjesno ili nesvjesno – otkriva štogod o naravi svoga sudjelovanja u aktualnoj komunikacijskoj situaciji* (usp. Fillmore 1998: 27).³⁶ U tome smislu može se reći da čovjek/govornik predstavlja *deiktičko središte*: s obzirom na njegov položaj u prostoru (jer njegovo tijelo zauzima neki prostor; usp. Fillmore 1998: 32–33), ali i vremenu (tj. odsječku vremenskog kontinuuma u kojemu se odvija određena komunikacijska aktivnost) uspostavljaju se relacije spram stvari, bića i pojava (npr. *gore, dolje, lijevo, desno, sjeverno, južno, blizu, daleko, udaljeno 1 m, 5 km* itd.), razlikuju se sadašnjost, prošlost i budućnost.

O *vremenskim deiksama* ukratko: tijesno su povezane s čovjekovim poimanjem vremena, točnije s dominantnim načinom konceptualizacije vremena u određenoj društvenoj/kulturnoj zajednici; s obzirom na semantičku organizaciju vremena u većini jezika uobičajena je podjela vremena na dnevno-noćne cikluse, mjesece, godišnja doba i godine te na kalendarsko vrijeme – pa je na taj način organiziran i sustav vremenskih deiksa;³⁷ vremenske su deikse – kao uostalom i drugi *pod*sustavi deiksa –

kojemu se govori i sl. U tom užem smislu jezična su sredstva kojima je namijenjeno deiktičko upućivanje većim dijelom obvezatna i čine *zatvoren razred*: spomenimo tek deiktičke zamjenice i sustave demonstrativa/pokaznih zamjenica (npr. proksimali i distali). U *širem* smislu termini se *deiksa* i *deiktični* mogu uporabiti za one jezične izbore koji otkrivaju nešto iz govornikove uključenosti u aktualni prostorni, vremenski ili društveni kontekst, čak i kada odabrana leksička i gramatička sredstva ne sudjeluju u deiktičkim procesima. Naime deikse će u tom, širem smislu izvirati iz pragmatike (pragmalingvistike) (usp. Fillmore 1998: 27–28; Badurina 2008: 71) – što će reći da se deiktičnost takvih sredstava utvrđuje kontekstualno. (Takvo određenje u svoju raspravu uključuje Fillmore smatrajući ga važnim u primijenjenoj lingvistici s obzirom na to da se deiktičnost u obama smislovima na različite načine može ostvarivati u različitim jezicima.)

Mi ćemo se ovdje – načelno – opredijeliti za *konvencionalno* lingvističko određenje pojma, pri čemu pitanje razgraničenje vremenskih deiksa i drugih leksičkih sredstava s vremenskim značenjem ipak neće biti u središtu naše pozornosti. Uoliko i govorimo o leksičkim sredstvima od koji neka *moгу* imati i deiktičnu ulogu.

³⁵ U situacijama u kojima se upućuje na dijelove teksta/diskursa, što je, dakako, također moguće (usp. npr. *to što je rečeno/napisano* ili *ovo što ću reći*), govori se o tekstnim ili diskursnim deiksama.

³⁶ Slikovito Fillmore veli da kao govornici ljudskog jezika teško da možemo i ziniti, a da ne određujemo stvari o kojima govorimo s obzirom na vlastiti kontekst.

³⁷ Pritom je većina vremenskih određenja u svakodnevnim razgovorima *prirodno deiktična*, što će reći da se ne izražava s obzirom na sat, kalendarsko vrijeme i sl. (usp. Fillmore 1998: 37). Reći ćemo naime *danas*, a ne *23. kolovoza 2012. jučer*, a ne *22. kolovoza* itd., također *sada*, a ne u 12:12 i sl. (Tako što dade se opravdati već spomenutim

čvrsto utemeljene na ulozi sudionika komunikacijskoga događaja (*sada se može odrediti kao 'vrijeme u kojemu govornik ostvaruje iskaz koji sadrži sada'*), no pritom se može razlikovati vrijeme govorenja, tj. *vrijeme kodiranja* (engleski *coding time - CT*) i *vrijeme primanja* obavijesti (engleski *receiving time - RT*), koja mogu, ali i ne moraju biti podudarna (usp. Levinson 1983: 73).

Ulogu različitih leksičkih sredstava za izricanje vremena i/ili vremenskih odnosa u različitim komunikacijskim situacijama pokušat ćemo komentirati na nekoliko primjera:

(T 6) Film je **tada** predstavio sasvim novu poetiku. Kad kažem tada, onda je to **1960. godine**.

(T 7) Daj me bar **pet minuta** pusti na miru! // Možeš li **pet minuta/jednu sekundu** biti na miru? // Da si došla za **pet minuta!**

(T 8) Do kraja utakmice ostalo je još **pet minuta**. / Na prvom dijelu staze izgubio je **jednu sekundu**.

U primjeru (T 6), rekli bismo, prepoznaje se govoreni predavački diskurs. Prva vremenska deiksa - *tada* - upućuje samo na to da je vrijeme o kojem govornik govori udaljeno od njegov (i sugovornikova); ipak, zbog potreba preciznije vremenske lokalizacije (i zbog toga smo skloni tekst priključiti akademskom/predavačkom diskursu) deiksa se ponavlja (*rekurira*)³⁸ - bilo je to (tj. film je snimljen) *1960. godine*. Valja još jedanput naglasiti i to da vremenske deikse pomažu u uspostavljanju i prepoznavanju različitih vremenskih planova u tekstu (i komunikaciji): *tada* (u relaciji spram *sada*, ali i s obzirom na neka druga zbivanja koja se u tekstu eventualno spominju) ocrtava interpersonalno i tekstualno vrijeme, a *1960. godine* situira zbivanje u konkretno iskustveno vrijeme. Dokaz je to kako - uvijek dakako ovisno o komunikacijskim potrebama - u tekstu supostoje različiti vremenski planovi, samo se težišta mogu pomicati.

U primjerima (T 7) i (T 8) javljaju se iste sintagme s vremenskim značenjem (točnije, strukture kojima se vrijeme nastoji kvantificirati) - *pet minuta* i *jedna sekunda* - ali, evidentno, uporabna im je vrijednost različita. U (T 7) frazeologiziranim se vremenskim izrazom *pet minuta* (ili *jedna sekunda*) referira na nedefiniran odsječak vremena koji se subjektivno percipira kao iznimno kratak (dakle značenje 'vrlo malo vremena', 'sasvim

pozicioniranjem govornika u deiktičko središte.) Samo kad je to komunikacijski opravdano i/ili komunikacijom zahtijevano, vrijeme će biti iskazano s obzirom na kalendarske jedinice, npr.: *Predavanje će se održati 23. kolovoza 2012. od 11:45 do 12:30*.

U Fillmore 1998: 36-40 usp. više o konceptualizaciji vremena, vremenskim deiksam i načinima iskazivanja vremena, pri čemu se vremenske deikse tek jedno od sredstava. U ovome bismo se kontekstu, naravno, mogli dotaći i pitanja konceptualnih metafora za vrijeme (usp. npr. za slovenski jezik Kržišnik-Smolić 2000), ali ga ovdje ostavljamo postrani.

38 O rekurenciji i djelomičnoj rekurenciji te paralelizmu (sve kao kohezivnim sredstvima) usp. u De Beaugrande-Dressler 2010: 62-73.

kratko vrijeme').³⁹ U (T 8) istim se sintagmama upućuje na jasno/precizno definirane vremenske odsječke; pritom i *pet minuta* i *jedna sekunda* mogu označavati i razmjerno dugo razdoblje (npr. u sportovima u kojima se rezultati mjere i u stotinkama sekunde).

* * *

Dotičući se pitanja konceptualizacije vremena, ali i načina na koje se ona u jeziku iskazuje leksički i/ili pomoću vremenskih deiktičkih sredstava s više nam se razloga nameću dodirne točke s konceptualizacijom prostora i njezinim jezičnim ostvarajima. Naime bez obzira na činjenicu što su prostorni odnosi kudikamo kompleksniji od vremenskih (višedimenzionalnost prostora naspram jednodimenzionalnosti vremena; usp. Fillmore 1998: 36-37), prostor - ponajviše zbog svoje konkretnosti - postaje podlogom svim apstraktnijim vidovima kategorizacije (usp. i Belaj 2009: 43).⁴⁰ Takvo se što može zamijetiti već u prijedložno-padežnim izrazima, npr. **pred** ljeto, **iza** Nove godine, **blizu** Uskrsa, **između** Božića i Nove godine, **sredinom** (u sredini) ljeta, **krajem** (na kraju) godine, **usred** tjedna, **oko** blagdana, **preko** dana, **kroz** neko vrijeme - što možemo tumačiti kao svojevrsnu prostornu vizualizaciju vremenskih odnosa na vremenskoj osi (ispred, iza ili u sredini neke točke koja se postavlja kao vremenski lokalizator).

Nas će međutim ovdje zanimati jedan drugi tip prostorne rekonceptualizacije vremena, koja je - smatramo važnim to napomenuti - vezana (isključivo i/ili primarno) za pisani medij. Za određenje komunikacije s pisanim tekstom smatramo bitnom činjenicu nepodudarnosti vremena kodiranja (CT) i vremena primanja (RT) obavijesti, iz čega proistječu i specifični vremensko-prostorni odnosi: *vrijeme* se u kojemu se obavijest kodira na osobit način materijalizira u *prostoru* pisanoga teksta; *prostor* teksta kao konkretnija (upravo: opipljiva i vizualnoj percepciji podatna) kategorija *nadređuje* se *vremenu* (tj. vremenu pisanja i/ili vremenu čitanja teksta), drugim riječima, moglo bi se reći da dolazi do prostorno-vremenske neutralizacije. Utoliko su mogući, i komunikacijski potpuno prihvatljivi, primjeri poput ovoga:

(T 9) Kao što je **gore** rečeno, gramatička kategorija vremena i semantička kategorija temporalnosti ne stoje u jednoznačnom odnosu. (...) O tome više **dalje**. Popis literature vidi **dolje**.

Pritom nas - u pravilu - neće smetati čak ni ako se ono što je *gore* naznačeno na samom dnu koje od prethodnih stranica: *vrijeme* utrošeno u pisa-

³⁹ U tom se smislu može govoriti i o vremenskim pragmemima (leksemi su to za označavanje vremena u situacijama u kojima imaju emotivnu pragmatičnu funkciju u komunikaciji). Usp. Pintarić 2004.

⁴⁰ Napokon, *vremenska* se značenja i inače često predočavaju posredstvom *prostornih* odnosa (npr. *vremenski pravac*).

nje – a potom, pretpostavlja se, i u čitanje – rekonceptualizira se u *prostor* pisanoga teksta, i to *odozgo* pa *nadolje*.⁴¹

Napokon, srodnost i gdjekad teško razlučiva povezanost temporalnosti i specijalnosti kao semantičkih kategorija, a koja se očituje i u spomenutim primjerima, dopušta da razmišljamo o prostorno-vremenskom *kategorijalnom kompleksu* (usp. Piper 2005: 578).

IV. Vrijeme je za zaključak

Ne zloupotrebjavajući ovdje ni vrijeme ni prostor zaključit ćemo ukratko da se upravo zbog čovjekove determiniranosti vremenom vremenska značenja izražavaju na svim jezičnim razinama koje pretpostavljaju relaciju izraza i sadržaja, a to znači i na morfološkoj (vremenskim glagolskim oblicima), i na leksičkoj (leksičkim jedinicama za izricanje vremena), i na sintaktičkoj (padežnim i prijedložno-padežnim izrazima, različitim drugim spojevima riječi te rečenicama, bilo jednostavnim bilo zavisnosloženima i nezavisnosloženima), i na suprasintaktičkoj (tj. razini teksta). Ovim smo prilogom nastojali rasvijetliti načine iskazivanja vremenskih odnosa na razini složene rečenice i teksta.

41 Primijetiti ćemo da je to percepcija prostora/vremena kao, danas, na zaslonu računala (ranije je, u razdoblju prije pojave uvezane/ukoričene knjige, to moglo biti na svitku papirusa ili pergamene): ono što je vremenski prethodilo nalazi se gore, ne uzimajući u obzir moguće diskontinuitete (naknadna dopisivanja/upisivanja u *gornji* tekst) koje pisanje na računalu omogućuje. Drugim riječima, razmišlja se o tekstu kao gotovu produktu, a ne o procesu njegova nastajanja.

Naposljetku, recimo, u istom se kontekstu i s istom semantičkom/pragmatičkom vrijednošću mogu javiti i »prave« vremenske deikse: *Kao što je ranije/prethodno rečeno (...), O tome više kasnije (...)* i sl.

Literatura

- Antonić, Ivana. 2001. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Badurina, Lada; Ivan Marković; Krešimir Mićanović. 2007. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Badurina, Lada. 2008. *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*. Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka.
- Badurina, Lada. 2011. Od sintakse prema suprasintaksi i dalje. U: *Sintaksa hrvatskoga jezika / Književnost i kultura osamdesetih. Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Krešimir Mićanović): 43–65. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Badurina, Lada; Nikolina Palašić. 2012. Pragmatika veznih sredstava. U: *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova, knjiga I* (ur. Ismail Palić): 252–265. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Barić, Eugenija; Mijo Lončarić; Dragica Malić; Slavko Pavešić; Mirko Petić; Vesna Zečević; Marija Znika. 1995. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Belaj, Branimir. 2009. Prostorna značenja na razini složene rečenice. U: *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Krešimir Mićanović): 43–67. Zagreb: Filozofski fakultet.
- De Beaugrande, Robert-Alain; Wolfgang Ulrich Dressler. 2010. *Uvod u lingvistiku teksta*. Prev. Nikolina Palašić. Zagreb: Disput.
- Fillmore, Charles J. 1998. Deixis and context. U: *Context in Language Learning and Language Understanding* (ur. Kirsten Malmkjær, John Williams): 27–41. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golić, Latinka. 1994. Neki od pokazatelja anteriorne vremenske rečenice. *Suvremena lingvistika* 38: 35–47.
- Halliday, M. A. K.; Ruqaiya Hasan. 1976. *Cohesion in English*. Harlow: Longman.
- Halliday, M. A. K. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*. Third edition. Revised by Christian M. I. M. Matthiessen. London: Arnold.
- Katičić, Radoslav. 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Kovačević, Miloš. 2011a. O izomorfnosti jednog tipa vremenskih rečenica i poredbenih rečenica za nejednakost. U: M. Kovačević. 2011. *Gramatička pitanja srpskoga jezika*: 175–187. Beograd: Jasen.
- Kovačević, Miloš. 2011b. Složena rečenica s vremenskom zavisnom klauzom u značenju posteriornosti. U: M. Kovačević. 2011. *Gramatička pitanja srpskoga jezika*: 127–158. Beograd: Jasen.

- Kržišnik, Erika; Marija Smolić. 2000. »Slike« časa v slovenskem jeziku. U: *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj* (ur. Irena Orel): 7-19. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mrazović, Pavica; Zora Vukadinović. 1990. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića - Dobra vest.
- Pintarić, Neda. 2004. Temporalni pragmemi u komunikaciji. U: *Riječki filološki dani 5. Zbornik radova* (ur. Irvin Lukežić): 429-438. Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka.
- Piper, Predrag. 2005. Semantičke kategorije u prostoj rečenici: Sintaksička semantika. U: *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica* (ur. Milka Ivić): 575-982. Beograd: Institut za srpski jezik SANU - Beogradska knjiga - Matica srpska.
- Pranjković, Ivo. 1987. Vrijeme, način i vid te odnosi među članovima sintaktički koordiniranih jedinica. U: *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika, svezak III: Glagolska vremena* (ur. Rudolf Filipović): 71-88. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Pranjković, Ivo. 1993. Složene strukture bez veznika. U: I. Pranjković. 1993. *Hrvatska skladnja*: 116-226. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pranjković, Ivo. 2001a. Habitualne rečenice. U: I. Pranjković. 2001. *Druuga hrvatska skladnja*: 59-63. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pranjković, Ivo. 2001b. Vremenski prijedlozi. U: I. Pranjković. 2001. *Druuga hrvatska skladnja*: 12-17. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pranjković, Ivo. 2003. Izražavanje vremenskih odnosa u hrvatskome jeziku. U: *Radovi s Međunarodnog slavističkog kongresa u Ljubljani. Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*: 249-257. Zagreb: FF press.
- Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Silić, Josip. 1984. *Od rečenice do teksta. Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Silić, Josip; Ivo Pranjković. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Silić, Josip. 2006. Tekst i funkcionalni stilovi (Na primjeru znanstvenoga stila). U: J. Silić. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*: 187-217. Zagreb: Disput.